

The analysis of considered intellectual knowledge in verses of the Holy Quran based on Tafsire Almizan and its implications on the aims of religious education curriculum

تحلیل معرفت عقلانی مطرح شده در آیات قرآن کریم بر اساس تفسیرالمیزان و دلالت‌های آن بر اهداف برنامه‌های درسی تربیت دینی

Gholam Hossein Alaei, Seyed Hashem Golestani, Narges keshtiaray

¹PhD Candidate, Department of Educational Sciences, Khorasgan Branch, Azad University of Khorasgan, Isfahan, Iran

²Professor, Department of Educational Sciences, Khorasgan Branch, Azad University of Khorasgan, Isfahan, Iran.

³Associate Professor, Department of Educational Sciences, Khorasgan Branch, Azad University of Khorasgan, Isfahan, Iran.

Abstract

This research aimed to study religious education curriculum goals based on considered intellectual knowledge in verses of the Holy Quran using Tafsire Almizan. Statistical population was total verses of the Holy Quran. After determining related verses related to intellectual knowledge and investigating each of the extracted verses in Tafsire Almizan through qualitative content analysis, the aims of religious education curriculum was extracted as priori categorization system. According to findings of this research, the aims of religious education curriculum regarding considered intellectual knowledge in verses of the Holy Quran based on Tafsire Almizan respectively were: Theology and monotheism, introduction and verification of prophecy, introduction of the Quran and its teachings, introduction of owners of wisdom and their characteristics, remembrance of resurrection, day of judgment and hereafter life, lessons, training of virtuous people, divine commands teaching, encouraging critical thinking and discouraging incorrect thinking, comparing and matching of values (purity and impurity, the faithful and the heathen and...)

Key Words: intellectual knowledge, the Holy Quran, curriculum aims, religious education

غلامحسین اعلائی^{*}، سیدهاشم گلستانی، نرگس کشتی‌آرای
^۱دانشجوی دکتری، گروه علوم تربیتی، واحد خوراسگان، دانشگاه آزاد اسلامی، اصفهان، ایران
^۲استاد گروه علوم تربیتی، واحد خوراسگان، دانشگاه آزاد اسلامی، اصفهان، ایران
نرگس کشتی‌آرای
^۳استادیار گروه علوم تربیتی، واحد خوراسگان، دانشگاه آزاد اسلامی، اصفهان، ایران

چکیده

این پژوهش به بررسی اهداف برنامه‌های درسی تربیت دینی مبتنی بر معرفت عقلانی مطرح شده در آیات قرآن کریم و با توجه به تفسیرالمیزان پرداخته است. جامعه آماری آن کل قرآن کریم بوده که پس از معین کردن آیات مرتبط با معرفت عقلانی و بررسی تفسیر هر یک از آیات استخراج شده در تفسیرالمیزان به روش تحلیل محتوای کیفی مورد تحلیل و بررسی قرار گرفته و اهداف برنامه‌های درسی به صورت نظام مقوله‌بندی قیاسی، استخراج شده است. بر اساس یافته‌های این پژوهش، اهداف برنامه‌های درسی تربیت دینی مبتنی بر معرفت عقلانی مطرح شده در آیات قرآن کریم بر اساس تفسیر المیزان به ترتیب عبارتند از: خدانشناسی و خداپرستی (دعوت به توحید)، معرفی و تأیید نبوت، معرفی قرآن و آموزه‌های آن، معرفی صاحبان خرد و ویژگی‌های آنان، یادآوری معاد، روز جزا و حیات اخروی، عبرت آموزی، تربیت افراد باتقوا، آموزش احکام الهی، ایجاد تفکر انتقادی و انتقاد از تفکر نادرست، مقایسه و تطبیق ارزش‌ها (پاکی‌ها و ناپاکی‌ها، افراد مؤمن و مشرک و ...).

واژگان کلیدی: معرفت عقلانی، قرآن کریم، اهداف برنامه درسی، تربیت دینی

مقدمه

در نظام آموزش و پرورش جمهوری اسلامی ایران، سعی بر آن است که تربیت دانش‌آموزان ماهیتی دینی داشته باشد (باقری، ۱۳۸۰، رهنما، ۱۳۸۶). و تربیت دینی (religious education) فرایندی است که آدمی را برای شیوه خاصی از زندگی یعنی زندگی معقول آماده سازد (رحیمی ۱۳۶۲، به نقل از سبحانی‌نژاد و همکاران ۱۳۸۶). نظام تربیتی که از آموزه‌های دینی، تربیت و آموزش مفاهیم دینی به نوجوانان و جوانان سرچشمه گرفته، از جایگاه والایی برخوردار است.

یکی از مؤلفه‌های اساسی تربیت دینی عقلانیت است. زیرا در عصر ارتباطات، مبادله اطلاعات و نظرگاه‌های مختلف، به آسانی صورت می‌پذیرد و حاصل آن، می‌تواند بروز سؤال‌ها و تردیدهای فراوان در حجیت و اعتبار دین باشد. در چنین گستره عظیمی از سؤال‌ها و تردیدها، دین‌ورزی و تربیت دینی، هنگامی دوام می‌آورد که موجودیتی موجه و مدلل داشته باشد؛ نه آن که امری دلخواه و سلیقه‌ای تلقی شود (باقری ۱۳۸۸) و آگاهی و عقلانیت، نخستین پیش فرض برنامه‌های درسی تربیت دینی پیشرو، در عصر جهانی شدن است. (مرزوقی، ۱۳۸۸) رویکرد عقلانی در تربیت دینی دارای موافقان و مخالفانی است که هر کدام دلایل خود را عرضه می‌کنند. البته موافقان بر این باورند که تربیت دینی بر مبنای عقل قابل استوار است. زیرا وجه عمده دین و فعالیت دینی بر عقلانی بودن آن استوار و قابل توجیه است (سجادی، ۱۳۸۴).

در قرآن کریم - به عنوان کتاب مقدس آسمانی و هدایت‌گر انسان‌ها - در آیات متعددی به خردورزی توجه شده و واژگانی مانند تعقلون و مشتقات آن بسیار تکرار شده است. قرآن کریم از عقل با واژه‌هایی چون حجر و نهی یاد می‌کند و صاحبان خرد را ذی‌حجر (فجر آیه ۵، اولوالالباب (بقره آیه ۷۹ و ... اولوالابصار (آل عمران آیه ۱۳ و ...) و الوالنهی (طه آیات ۵۴ و ۱۲۸) می‌خواند و افزون بر این کسانی که تعقل نمی‌کنند (لا یعقلون) را به عنوان افراد کور و کر و لال (بقره آیه ۱۷۱) بدترین جنبنده (انفال آیه ۲۲) و آلوده به رجس و پلیدی (یونس آیه ۱۰۰) تلقی می‌نماید.

خداوند در آیه ۵۸ سوره مائده تسلیم در برابر حق و ایمان به توحید را ره‌آورد عقل و استکبار در مقابل حق و توحید را حاصل عدم تعقل بیان نموده است (علی دوست، ۱۳۸۵). ریشه‌های تاریخی خردگرایی در افکار افلاطون و ریشه‌های جدیدش در دوره روشنگری نظیر اگوست کنت قرار دارد امروزه بارزترین جلوه آن را در کتاب پایدیا (Paideia proposal) آدلر (۱۹۸۲) و در دهه‌های ۱۹۳۰ تا ۱۹۵۰ در کتاب برنامه کتاب‌های بزرگ (Great Books program) که هاچینز و آدلر منتشر کردند، می‌توان مشاهده کرد (مهرمحمدی، ۱۳۸۸). پایدارگرایان به پیروی از این اصل ارسطویی که انسان موجود عاقلی است، مدرسه را به صورت نهادی اجتماعی که به ویژه برای پرورش قوای عقلانی انسان طرح‌ریزی شده است، در نظر می‌گیرند (گوتک؛ ۱۹۹۷).

هاچینز (۱۸۹۹ - ۱۹۷۷) از طرفداران پرآوازه این امر بود که اعتقاد داشت آموزش و پرورش باید به طور شایسته در خدمت پرورش خرد انسان باشد (همان) و آرتور بستور در دو اثر کویبرهای آموزش و پرورش (Educational wastelands) (۱۹۵۳) و اعاده یادگیری (the Restoration of learning) (۱۹۵۶) را منتشر ساخت و زمینه تشکیل شورای آموزش و پرورش بنیادی را فراهم ساخت. به عقیده بستور معیارهای آموزش و پرورش آمریکا به دلیل فلسفه تربیتی عقل ستیزی که مدارس را از حیطه‌های علمی و دانش‌ورانه جدا کرده تنزل یافته است (گوتک، ۱۹۹۷، ص ۳۹۳) و لیپمن و پاول (۱۹۸۹) (lipman and paul) معتقدند که تربیت انسان‌های صاحب اندیشه باید نخستین هدف تعلیم و تربیت باشد. در سال‌های اخیر تحقیقات زیادی در زمینه معرفت عقلانی و تربیت دینی صورت گرفته است که به چند مورد آن اشاره می‌شود. باقری (۱۳۸۸) مرزوقی (۱۳۸۸)، جباری و سجادی (۱۳۸۸) بیدگلی کاشانی (۱۳۸۸) شیخ الاسلامی (۱۳۸۸) سبحانی‌نژاد و همکاران (۱۳۸۶) حسن زاده (۱۳۸۶) رهنما (۱۳۸۶) مهدی‌زاده، فرنز و مهدی‌زاده، منصوره (۱۳۸۶) شوشتری (۱۳۸۵) جعفری بروجنی (۱۳۸۴) سجادی (۱۳۸۴) موسوی (۱۳۸۴) بهشتی (۱۳۸۲) اژدری زاده (۱۳۷۹) حسینی نسب (۱۳۷۹) و قاضی کرباسی (۱۳۷۸). از یافته

بررسی‌های ساده آماری بوده که چندان به عمق و بستر مسائل تربیتی توجه نداشته‌اند.

روش تحلیل محتوای کیفی به کار گرفته شده در این پژوهش پس از مطالعه و بررسی روش‌های تحلیل محتوا، به ویژه تحلیل محتوای کیفی فیلیپ مایرینگ و سایر روش‌های تحلیل محتوای کیفی، با راهنمایی استاد راهنما و استاد مشاور استخراج و اجرا شده است.

حوزه پژوهش و روش انتخاب نمونه مورد مطالعه: حوزه پژوهش شامل کلیه آیات قرآن کریم که دارای کلید واژه مرتبط با معرفت عقلانی هستند که جهت تفسیر آیات مورد نظر از ترجمه تفسیر ۲۰ جلدی المیزان از انتشارات دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسان حوزه علمیه قم چاپ سی‌ام استفاده شده که به دلیل لزوم بررسی تمام آیات و جامعیت نمونه، نمونه‌گیری انجام نشده و کل جامعه پژوهش مورد بررسی و تحلیل قرار گرفته است.

ابزار گردآوری داده‌ها یک فرم تحلیل محتوای دو صفحه‌ای بود که در صفحه اول آن نام سوره، شماره سوره، شماره آیه، سیاق آیات، کلید واژه مربوط به معرفت عقلانی، متن عربی آیه و ترجمه آیه ذکر شده و در صفحه دوم آن نکات تفسیری از تفسیر المیزان ذکر شده و در پایان نیز اهداف تربیتی مبتنی بر معرفت عقلانی از آیات تحلیل شده استخراج شده است. که روایی محتوایی آن از طریق بررسی دیدگاه چند نفر از صاحب نظران قرآن پژوهی و برنامه درسی مورد تأیید قرار گرفت.

برای جمع‌آوری اطلاعات ۷ مرحله زیر به ترتیب انجام شده است:

مرحله اول: معین نمودن کلید واژه‌های مربوط به معرفت عقلانی (عقل و مترادف‌های آن) «از فرهنگ قرآن، تفسیر المیزان و تحقیقات و تألیفات پیشین مانند: نجاتی (۱۳۸۸)، علی دوست (۱۳۸۵)، باقری (۱۳۷۸) و ...»

مرحله دوم: مشخص کردن کلید واژه‌های مربوط به معرفت عقلانی (عقل و مترادف‌های آن) مانند: عبارت ذیل «یعقلون، تعقلون» أولوالألباب، أولوالأبصار و... با توجه به المعجم المفهرس محمد فوآد عبدالباقی در قرآن کریم

مرحله سوم: استخراج آیات مربوط به کلید واژه‌های کاملاً مشخص شده در مرحله اول از کل قرآن کریم و ثبت

پژوهش‌های مذکور در انجام این تحقیق بهره‌گیری شده است.

اهداف برنامه درسی یکی از عناصر مهم برنامه درسی است که تمام صاحب نظران از جمله واکر (walker)، تایلر (Tyler)، اش (Eash)، تابا (Taba)، آیزنر (Eisner)، کلاین (Klein)، اکر (Akker) پیرامون آن اتفاق نظر دارند (فتحی و اجارگاه و شفیع، ۱۳۸۶ عباس زادگان ۱۳۷۶ قورچیان، تن‌ساز ۱۳۷۴، مهرمحمدی، ۱۳۸۱) به نقل از ابیضی و همکاران (۱۳۸۸) با توجه به اینکه در سال‌های اخیر در برنامه درسی ملی توجه زیادی به کتاب مقدس قرآن و آموزه‌های آن شده است (ذوعلم و ابراهیم‌زاده، ۱۳۸۹)، لذا در این پژوهش اهداف برنامه‌های درسی تربیت دینی با توجه به معرفت عقلانی مطرح شده در آیات قرآن کریم مورد تحلیل و بررسی قرار می‌گیرد.

بنابراین با عنایت به پیشینه نظری و تحقیقاتی بیان شده، محقق در این پژوهش در پی تحلیل سؤال پژوهشی زیر است.

پس از تحلیل معرفت عقلانی مطرح شده در آیات قرآن کریم چه اهدافی در برنامه‌های درسی تربیت دینی در اولویت قرار می‌گیرند؟ به عبارت دیگر اهداف برنامه‌های درسی تربیت دینی مبتنی بر معرفت عقلانی مطرح شده در آیات قرآن کریم کدامند؟

روش پژوهش

روش پژوهش حاضر، روش تحلیل محتوای کیفی است و به دلایل زیر این روش انتخاب شده است:

۱. به دلیل اینکه مسأله پژوهش حاضر را با یک روش کیفی به ویژه روش تحلیل محتوای کیفی، بهتر می‌توان مورد بررسی و تحلیل قرار داد.

۲. به دلیل تأثیرپذیری از نتایج پژوهش سلسبیلی و حسینی (۱۳۸۸) است که به بررسی نقادانه روش شناسی پژوهش در حوزه برنامه درسی در ایران پرداخته‌اند و نتایج تحقیق ایشان نشان داده است که عمده پژوهش‌های انجام گرفته در دانشگاه‌های کشور و همچنین مؤسسات برنامه ریزی درسی و بخش‌های پژوهشی وابسته به آموزش و پرورش از نوع پژوهش‌های کمی و توصیفی و در حد

برنامه‌های درسی تربیتی دینی مبتنی بر معرفت عقلانی استنباط شده از آیات قرآن کریم بر اساس تفسیر المیزان قرار می‌گیرند که مصادیق آن از جدول شماره ۱ الی ۱۰ ارائه شده است که ترتیب اهداف بر اساس آیات مطرح شده در آن مقوله‌ها عبارتند از:

- ۱- خداشناسی و خداپرستی (توحید محوری)
- ۲- معرفی و تأیید نبوت
- ۳- معرفی و تأیید قرآن و آموزه‌های آن
- ۴- معرفی صاحبان خرد و ویژگی‌های آنان.
- ۵- یادآوری معاد و روز جزا و حیات اخروی
- ۶- عبرت آموزی
- ۷- کسب تقوا و یا تربیت افراد باتقوا
- ۸- آموزش احکام الهی
- ۹- ایجاد تفکر انتقادی و انتقاد از تفکر نادرست
- ۱۰- مقایسه ارزش‌ها (پاکی‌ها و ناپاکی‌ها، افراد مؤمن و از خدا بی‌خبر و ...)

هدف: خداشناسی و خداپرستی (توحید محوری):

در آیات تحلیل شده هدف خداشناسی و خداپرستی (توحید محوری) در ۱۱۷ آیه مورد تأکید قرار گرفته که مفاهیم و مصادیق آن در جدول شماره ۱ ارائه و چند آیه به عنوان نمونه بیان می‌شود.

«شهد الله أنه لا إله إلا هو والملائكة وأولو العلم قائماً بالقسط لا إله إلا هو العزيز الحكيم» (آل عمران: ۱۸).

«خدا خود شاهد است بر اینکه معبودی جز او نیست، ملائکه و صاحبان علم نیز شهادت می‌دهند به یگانگی او و اینکه او همواره به عدل قیام دارد، معبودی جز او که عزیز و حکیم است وجود ندارد.»

«ويا قوم من ينصرني من الله أن طردتم أفلا تدركون» (هود: ۳۰).

«وای مردم! اگر فرضاً آنان را طرد کنم چه کسی از عذاب خدا، یاریم می‌کند، چرا متذکر نمی‌شوید؟»
«وما كان النفس أن تؤمن إلا بإذن الله ويجعل الرجس علي الذين لا يعقلون» (یونس: ۱۰۰).

«و هیچ شخصی جز به اذن خدا ایمان نمی‌آورد، این خداست (که بعضی را موفق می‌کند) و بر کسانی که تعقل نمی‌کنند پلیدی قرار می‌دهد.»

مشخصات آیات مربوط (نام سوره، شماره سوره، شماره آیه، سیاق آیه و کلید واژه مربوط به معرفت عقلانی) در فرم‌های تحلیل محتوا.

مرحله چهارم: بررسی و مطالعه دقیق و کامل تر متن عربی و ترجمه آیات مشخص شده و ثبت آنها در قسمت مربوط در فرم‌های تحلیل محتوا.

مرحله پنجم: بررسی و مطالعه تفسیر المیزان درباره تفسیر هر یک از آیات استخراج شده و سیاق‌های مربوط به آنها در زمینه معرفت عقلانی، و ثبت نکات مهم تفسیری در صفحه دوم فرم تحلیل محتوا

مرحله ششم: استخراج مفاهیم مربوط به خود آیه، سیاق آیه و تفسیر آیه و ثبت آن در فرم مربوط به مفاهیم آشکار و نهان آیات تحلیل شده و اعتبار یابی آن توسط دو نفر از مدرسان علوم قرآنی.

مرحله هفتم: استخراج مقوله‌های مربوط به اهداف برنامه‌های درسی تربیت دینی بر اساس معرفت عقلانی مطرح شده در آیات قرآن کریم و ثبت آنها در فرم مربوط به مفاهیم آشکار و نهان آیات و در صفحه دوم فرم تحلیل محتوا

برای تحلیل داده‌های حاصل از ابزار پژوهش (فرم تحلیل محتوا) پس از سازماندهی و طبقه‌بندی آنها بر اساس کلید واژگان و مفاهیم استخراج شده و با توجه به سؤال پژوهشی مصادیق آیات مربوط به آنها در جداول مربوط ذکر شده و نتایج قیاسی حاصل، به شیوه کیفی و مقوله‌بندی مورد تحلیل و بررسی قرار گرفته است. جهت تحلیل آیات، محقق از تفسیر المیزان استفاده نموده و در نهایت استنباط از تفسیر را محقق انجام داده است. نه اینکه تفسیر آیات را به طور مستقیم و از خود آیات مورد بررسی قرار داده باشد.

یافته‌های پژوهش

تحلیل سؤال پژوهشی: پس از تحلیل معرفت عقلانی مطرح شده در آیات قرآن کریم بر اساس تفسیر المیزان چه اهدافی در برنامه‌های درسی تربیت دینی در اولویت قرار می‌گیرند؟

در آیات تحلیل شده اهداف زیر به ترتیب در اولویت (اولویت‌بندی در این تحلیل بر اساس تعداد (فراوانی) آیات مطرح شده در هر یک از مقوله‌ها صورت گرفته است).

جدول ۱ - مصادیق اولویت‌بندی اهداف تربیتی برنامه‌های درسی تربیت دینی
مفاهیم و مصادیق مرتبط با مقوله خداشناسی و خداپرستی، تعداد آیات: ۱۱۷

مقوله	مصادیق	مفاهیم
هدف: خداشناسی و خداپرستی (توحید محوری)	بقره / ۷۶	شناخت خدا به عنوان عالم به موارد آشکار و نهان
	بقره / ۱۶۳	الوهیت منحصر به الله، معبود یگانه، رحمان و رحیم
	بقره / ۱۶۴	سه برهان مهم بر اثبات توحید، برهان دلالت مصنوع بر صانع، برهان نظم، برهان نیازمندی انسان
	آل عمران / ۱۸	شهادت خدا، ملائکه و صاحبان علم بر یگانگی خدا
	آل عمران / ۸۱	وحدت ادیان الهی و اهداف انبیاء الهی
	آل عمران / ۱۹۰ - روم / ۲۴ - جاثیه / ۵	نشانه‌ها و دلایل توحید برای خردمندان (خلقت آسمان‌ها و زمین، رفت و آمد شب و روز و ...)
	آل عمران / ۱۹۱، ۱۹۲، ۱۹۳، ۱۹۴ - زمر / ۱۷ و ۱۸ - نساء / ۱۶۲ - رعد / ۱۹، ۲۰، ۲۱، ۲۲، ۲۳، ۲۴، ۲۵	بیان ویژگی‌های خردمندان (یاد خدا در همه حال و ...)
	نساء / ۸۲ - قصص / ۵۱ - ص / ۲۹ - محمد / ۲۴	دقت و تدبیر در آیات قرآنی، پیوستگی آیات قرآن جهت تذکر
	نساء / ۱۷۴	برهان و نوری آشکار از جانب پروردگار
	اعراف / ۵۷ - رعد / ۲، ۳، ۴ - نحل / ۱۱، ۱۲، ۱۳، ۱۷، ۶۷، ۶۹ - طه / ۵۳، ۵۴ - مومنون / ۷۸، ۷۹، ۸۰ - نور / ۴۴ - فرقان / ۶۲ - روم / ۸، ۲۱ - سجده / ۴ - یس / ۶۸ - زمر / ۲۱، ۲۲ - مؤمن / ۶۷، جاثیه / ۱۳، ذاریات / ۴۹ - واقعه / ۷۱، ۷۲، ۷۳ - حدید / ۱۷	اقامه حجت بر توحید (الوهیت و ربوبیت خدا) با توجه به نظام خلقت و طبیعت
	یونس / ۱۰۰	ایمان به اذن خدا
	هود / ۳۰	یاریگری خدای واحد
	هود / ۵۱، سبأ / ۴۶، مومن / ۵۳ و ۵۴ - غاشیه / ۲۱	دعوت پیامبران به توحید و راه حق و تذکر دادن حقایق توحید، نبوت و معاد
	ابراهیم / ۲۵	تذکر مسأله خداشناسی (اذن خدا)
	اسراء / ۱۷ - صافات / ۱۵۵	بیان مسأله توحید و نفی شریک و سرزنش مشرکان
	مریم / ۶۷ - واقعه / ۶۲، ۶۳، ۶۴	یادآوری آفرینش اولیه انسان
	طه / ۱۲۸ - حج / ۴۶ - قصص / ۴۳ - عنکبوت / ۳۵ - صافا / ۱۳۴، ۱۳۳، ۱۳۵، ۱۳۶، ۱۳۷، ۱۳۸ - ص / ۴۳ - قمر / ۱۵	عبرت‌گیری از آثار و تمدن و صحنه‌های اقوام گذشته، خداشناسی از طریق خردورزی آثار تمدنی گذشته
	انبیاء / ۲۴ - قصص / ۷۵	مطالبه دلیل از مشرکان
	انبیاء / ۶۷ - یس / ۶۰، ۶۱، ۶۲ - زمر / ۹، ۴۳ - مؤمنون / ۱۱۷	رد بت‌پرستی و توبیخ بت‌پرستان و باطل بودن برهان مشرکان
	مؤمنون / ۸۵ - عنکبوت / ۶۳	اعتراف مشرکان به خالقیت خدا و تدبیر امور خلقت توسط خداوند
	شعراء / ۲۸	وحدت مدبر از راه وحدت تدبیر (رب العالمین)
	نمل / ۶۲	اجابت دعای مضطربین
	نمل / ۶۴	خداوند خالق و روزی دهنده، مطالبه دلیل از مشرکین

عنکبوت / ۴۳، روم / ۲۸، زمر / ۲۷	تعقل در مثل‌های قرآنی و استدلال بر وحدانیت خدا از طریق تمثیل
حشر / ۲	بیان قدرت خداوند و عبرت‌گیری از آن
صافات / ۱۳، ملک / ۱۰	پند نپذیری کفار از آیات دال بر توحید و دین حق
ص / ۱ - ق / ۳۷ - قمر / ۱۷، ۲۲، ۳۲ و ۴۰ - طلاق / ۱۰ - الحاقه / ۴۸ - اعلی / ۹، ۱۰، ۱۱	قرآن متذکر، یادآوری توحید و معارف حق، متذکر شدن مؤمنان و خدا ترسان و متذکر نشدن بدبخت‌ترین افراد
حشر / ۲۱	بیان عظمت قرآن، عظیم بودن کلام خدا
اسراء / ۳۹	وحی الهی، حکمت الهی برای هدایت بشر، نهی از شرک و تکرار آن، بیان عظمت توحید

«از چیزی که از پروردگارتان به شما نازل شده پیروی کنید و پیرو غیر او نباشید و جز خدا را به دوستی مگیرید، اما اندک مردمی بدین پند متذکر می‌گردند».

و...

هدف: معرفی صاحبان خرد و ویژگی‌های آنان (معرفی الگوها):

صاحبان خرد با الفاظی چون أولوالألباب، أولوالأبصار، أولوالنهی و... معرفی شده‌اند و ویژگی‌های این افراد نیز در این آیات بیان شده است که مصادیق مربوط بدان در جدول شماره ۴ ارائه و دو آیه به عنوان مثال، بیان می‌شود. خداوند در آیات ۱۷ و ۱۸ سوره زمر ویژگی‌های صاحبان خرد مومن واجد بشارت را این گونه بیان می‌کند: ۱ - اجتناب از طاغوت ۲ - بازگشت به سوی خدا و خداپرستی ۳ - باقی‌مانده بر فطرت الهی ۴ - تمییز حق و باطل، زیبایی وزشتی، رشد و گمراهی ۵ - انتخاب بهترین سخنان و عمل به آن.

«والَّذِينَ اجْتَنَبُوا الطَّاغُوتَ أَنْ يعْبُدُوهَا وَأَنَابُوا إِلَى اللَّهِ لَهُمُ الْبُشْرَى فَبِشْرٍ عباد، الَّذِينَ يَسْتَمْعُونَ الْقَوْلَ فَيَتَّبِعُونَ أَحْسَنَهُ أُولَئِكَ الَّذِينَ هَدَيْهِمُ اللَّهُ وَأُولَئِكَ هُمُ الْأُولُوالأبَاب» (زمر: ۱۷ و ۱۸).

«و کسانی که اجتناب دارند از طاغوت از اینکه او را بپرستند و به سوی خدا باز می‌گردند ایشان (نزد خدا) بشارت دارند، پس بندگان مرا بشارت ده همان‌هایی را که به هر سخنی گوش می‌دهند پس بهترین آن را پیروی می‌کنند؛ آنان هستند که خدا هدایت‌شان کرده و آنان هستند صاحبان خرد».

هدف: معرفی و تأیید نبوت: در آیات متعددی بحث نبوت پیامبران و نبوت رسول اکرم (ص) مطرح شده است که مفاهیم و مصادیق آن در جدول شماره ۲ ارائه و دو آیه به عنوان نمونه ذکر می‌شود.

«ويعلمه الكتاب والحكمة والتوراة والإنجيل» (آل عمران: ۴۸).

«ای مریم خدای تعالی به عیسی کتاب و حکمت و تورات و انجیل تعلیم می‌دهد».

«فذكر إنما أنت مذكر» (غاشیه: ۲۱).

(پس تو ای پیامبر ایشان را تذکر بده که وظیفه تو تنها همین تذکر است).

و...

هدف: معرفی و تأیید قرآن و آموزه‌های آن: در آیات بسیاری نیز، قرآن و آموزه‌های آن مورد بحث واقع شده است که مفاهیم و مصادیق مربوط به آن در جدول شماره ۳ ارائه و در این قسمت دو آیه به عنوان نمونه از آن مصادیق ذکر می‌شود.

«يا أَيُّهَا النَّاسُ قد جاءكم برهان من ربكم وأنزلنا إليكم نوراً مبيناً» (نساء: ۱۷۴).

«هان ای مردم آگاه باشید که از ناحیه پروردگارتان برایتان برهانی (و دینی مبرهن و مستدل) آمد و ما نور آشکار به شما نازل کردیم».

«اتَّبِعُوا ما أنزل إليكم من ربكم ولا تتَّبِعُوا من دونه أولياء قليلاً ما تذكرون» (اعراف: ۳).

جدول ۲ - مصادیق اولویت‌بندی اهداف تربیتی برنامه‌های درسی تربیت دینی
 (مفاهیم و مصادیق مرتبط با مقوله معرفی و تأیید نبوت)، تعداد آیات: ۵۱

مقاله	مصادیق	مفاهیم
	بقره / ۱۲۹	دعای حضرت ابراهیم (ع) جهت بعثت خاتم‌الانبياء
	بقره / ۱۳۰	روگردانی از کیش حضرت ابراهیم (ع) نشانه حماقت
	بقره / ۱۵۱ - آل عمران / ۴۸	فرستادن رسول جهت تلاوت آیات، تزکیه و آموزش کتاب و حکمت
	بقره / ۱۷۱	کافران از سخنان پیامبر (ص) بهره‌ای ندارند و آنها را نمی‌فهمند و کور، کر، لال هستند.
	آل عمران / ۱۶۴	بزرگترین نعمت الهی، نعمت بعثت رسول (ص) و برنامه‌های مهم آن، تلاوت قرآن، تزکیه، آموزش احکام مهم
	آل عمران / ۱۹۳، ۱۹۴	ویژگی‌های خردمندان (ایمان به خدا، معاد و قبول نبوت)
	آل عمران / ۶۵	یهودیان و مسیحیان تلاش می‌کردند که حضرت ابراهیم (ع) را پیرو آیین خود نمایند.
	نسا / ۱۱۳	نزول کتاب و حکمت بر پیامبر (ص) مانع لغزش ایشان
	آل عمران / ۴۸ - مائده / ۱۱۰ - الزخرف / ۱۳	یادآوری نعمت‌های افزوده شده به حضرت عیسی (ع) کتاب، حکمت (تورات و انجیل)
	انعام / ۸۰ - انبیاء / ۶۷	اشاره به احتجاج حضرت ابراهیم (ع) بر علیه مشرکان و بت‌پرستان
	هود / ۳۰ - مریم / ۶۷ - انبیاء / ۱۰ - انعام / ۵ - سجده / ۴	استدلال بر مسأله نبوت، معاد و توحید
	هود / ۵۱	داستان حضرت هود (ع) و قوم او، عدم دریافت پاداش از سوی پیامبر
	یوسف / ۱۰۹	تطبیق دعوت رسول خدا (ص) با دعوت رسولان پیشین
	یوسف / ۱۱۱ - قصص / ۴۳، ۴۶ - قمر / ۵ - صافات / ۱۳۳-۱۳۸	عبرت‌گیری از تاریخ انبیاء
	انبیاء / ۲۴	مطالبه دلیل از مشرکان درباره نبوت و ...
	ملک / ۱۰	حسرت دوزخیان از اینکه مواعظ رسولان را اطاعت نکرده‌اند
	مؤمنون / ۶۸ - سباء / ۴۶	تأیید قرآن و بر حق بودن آن و نبوت حضرت رسول (ص)
	حجرات / ۴	صدا نمودن پیامبر (ص) از پشت دیوار حجره‌ها نشانه بی‌عقلی
	طور / ۲۹ - الحاقه / ۴۲ - اعراف / ۸۴	رد کاهن بودن رسول خدا (ص) و رد کفایت قرآن
	غاشیه / ۲۱	تأیید تذکر دادن پیامبر (ص)، وظیفه پیامبر تذکر
	یوسف / ۲۲، ۲۴	عفت نفس و طهارت دامن حضرت یوسف (ع)
	نساء / ۵۴	دادن کتاب، حکمت و ملکی عظیم به آل ابراهیم
	اعلی / ۸۷	تأیید تذکر دادن پیامبر (ص)، تذکر مفید، دادن تذکر

جدول ۳ - مصادیق اولویت‌بندی اهداف تربیتی برنامه‌های درسی تربیت دینی (مفاهیم و مصادیق مرتبط با مقوله معرفی و تأیید قرآن و آموزه‌های آن)، تعداد آیات: ۴۵

مقاله	مصادیق	مفاهیم
هدف: معرفی و تأیید قرآن و آموزه‌های آن	آل عمران / ۷	قرآن خودش مفسر خویش است، نهی از تفسیر قرآن به غیر طریق
	نساء / ۱۷۴	برهان و نوری آشکار از جانب پروردگار
	نساء / ۸۲ - مؤمنون / ۶۸ - ص / ۲۹ - محمد / ۲۴	دقت و تدبر و اندیشه در آیات قرآنی و اثبات بر حق بودن آن
	یونس / ۱۶	نزول قرآن به مشیت خدا رد اولین شق از درخواست مشرکین که قرآنی به غیر این قرآن بیاور
	یوسف / ۲ - زخرف / ۳	تعقل درباره نزول قرآن به زبان عربی
	نحل / ۴۴	نزول قرآن و تفکر مردم درباره قرآن
	احزاب / ۳۴	حفظ قرآن و آموزه‌های آن از سوی زنان پیامبر (ص)
	مدثر / ۱۸ - ۲۵	تهدید شدید به استهزا کنندگان قرآن و سحر دانستن قرآن
	اسراء / ۴۱ - زمر / ۲۷	دلایل و مثل‌های قرآن برای تذکر مردم
	نور / ۱	نزول سوره نور و احکام ایجابی و سلبی آن جهت تذکر
	قصص / ۴۳ و ۴۶	تأیید قرآن از سوی اهل کتاب (یهودیان) و انکار قرآن از سوی مشرکان
	قصص / ۵۱	پیوستگی آیات قرآن جهت تذکر
	صافات / ۱۳	پند نپذیری از تذکرها، استهزای کفار در مورد آیات خدا
	عنکبوت / ۴۳ - ق / ۳۷	اهل دانش و تعقل حقیقت معانی و مثل‌هایی که در قرآن بیان شده را می‌فهمند.
	ص / ۱ - طلاق / ۱۰ - عبس / ۱۱ و ۱۲	قرآن به عنوان ذکر، قرآن متذکر، قرآن مایه تذکر
	قمر / ۱۷، ۲۲، ۳۲ و ۴۰	آسان نمودن قرآن برای متذکر شدن
	حشر / ۲۱	بیان عظمت قرآن و خشوع کوه‌ها در مقابل آن، عظیم بودن کلام خدا
	الحاقه / ۴۸	تذکر بودن قرآن برای اهل تقوی، اقامه حجت بر منزه بودن قرآن از افترا
	اعلی / ۱۰ و ۱۱	متذکر شدن مؤمنان و خداترسان و متذکر نشدن بدبخت‌ترین افراد از قرآن
	الحاقه / ۴۲	تصدیق حقانیت قرآن و رد کفایت قرآن و کاهن بودن رسول خدا (ص)
	اعراف / ۳	پیروی از قرآن و آموزه‌های آن
	آل عمران / ۱۶۴	برنامه‌های مهم پیامبر (ص) تلاوت آیات خدا، تزکیه نفوس مردم و آموزش احکام شریعت و حقایق حکمت

جدول ۴ - مصادیق اولویت‌بندی اهداف تربیتی برنامه‌های درسی تربیت دینی (مفاهیم و مصادیق مرتبط با مقوله معرفی صاحبان خرد و ویژگی‌های آنان)، تعداد آیات: ۴۰

مفاهیم	مصادیق	مقوله
توصیه به تقوی و ترس از خدا در اجرای احکام الهی (قصاص انجام حج تمتع و ...)	بقره / ۱۷۹، ۱۹۷ - مائده / ۱۰۰ - طلاق / ۱۰	هدف: معرفی صاحبان خرد و ویژگی‌های آنان (معرفی الگوها)
عبرت‌آموزی خردمندان از فرزاندگی و حکمت و خیر فراوان آن (انفاق و آثار صالح آن در زندگی)	بقره / ۲۶۹	
راسخنان در علم به همه قرآن ایمان دارند (آیات محکم و متشابه)	آل عمران / ۷	
دلایل توحید برای خردمندان (خلقت آسمان‌ها و زمین و رفت و آمد شب و روز)	آل عمران / ۱۹۰	
ویژگی‌های خردمندان ۱- یاد خدا در همه حال ۲- تفکر در خلقت آسمان‌ها و زمین ۳- توجه به معاد ۴- ایمان به خدا، معاد و قبول نبوت ۵- درخواست آمرزش گناهان و محشور شدن با نیکان ۷- وفای به عهد ۸- صله رحم ۹- ترس از خدا ۱۰- صبر ۱۱- برپایی نماز ۱۲- انفاق ۱۳- انجام کارهای نیک ۱۴- عاقبت به خیری ۱۵- دادن زکات	آل عمران / ۱۹۱، ۱۹۲، ۱۹۳، ۱۹۴ رعد / ۱۹، ۲۰، ۲۱، ۲۲، ۲۳، ۲۴، ۲۵ نساء / ۱۶۲	
عبرت‌آموزی خردمندان از قرآن و آموزه‌های آن (آشنا شدن به معارف الهی از طریق آیات توحید)	ابراهیم / ۴۲، ص / ۲۹، مؤمن / ۵۳، ۵۴	
داستان زندگی انبیا تذکری برای خردمندان	ص / ۴۳	
ویژگی‌های صاحبان خرد مؤمن واجد بشارت: ۱- اجتناب از طاغوت ۲- بازگشت به سوی خدا و خداپرستی ۳- باقی ماندن بر فطرت الهی ۴- تمیز حق و باطل، زیبایی و زشتی، رشد و گمراهی ۵- انتخاب بهترین سخنان و عمل به آن	زمر / ۱۷، ۱۸	
متذکر شدن خردمندان از مقایسه مؤمنان (شب زنده‌داران) و از خدا بی‌خبران	زمر / ۹	
متذکر شدن خردمندان از بارش باران و رویش گیاهان و طبیعت و تبدیل شب و روز	زمر / ۲۱ - طه / ۵۳، ۵۴ - نور / ۴۴	
عبرت‌گیری صاحبان بصیرت از نصرت مؤمنان در جنگ (جنگ بدر) و عبرت‌گیری از قدرت خداوند	آل عمران / ۱۳ - حشر / ۲	
عبرت‌گیری خردمندان از تاریخ، تمدن و صحنه‌های اقوام گذشته	طه / ۱۲۸	
اوتوا العلم، کسانیند که به وحدانیت خدا علم یافته و حقیقت توحید برایشان کشف شده و منظور از اوتوا العلم معصومین (اهل عصمت) است.	نحل / ۲۷	
خردمندان از سوگندهای خداوند عبرت می‌گیرند	فیجر / ۱، ۲، ۳، ۴، ۵	

«و او است که در پیشاپیش رحمت (باران) خود باده‌ها را مژده دهنده می‌فرستد. تا آن‌گاه که ابری سنگین بردارد آن را به سرزمین مرده برانیم بدان وسیله آب فرو باریم و با آن آب از هر گونه میوه‌ها (از زمین) بیرون آوریم، همچنان مردگان را بیرون آوریم شاید متذکر شوید».

«یوم یتذکر الإنسان» (نازعات: ۳۵).

«در آن روزی که انسان هر چه کرده به یاد می‌آورد.»

و...

هدف: یادآوری معاد و روز جزا و حیات اخروی: در آیات تحلیل شده در موارد متعددی بحث معاد و استدلال بر آن و حیات اخروی (حیات حقیقی و دائمی) مطرح شده است که مصادیق آن در جدول شماره ۵ ارائه و دو آیه به عنوان نمونه بیان می‌گردد.

«وهو الَّذي يرسل الرياح بشراً بين يدي رحمته حتي اذا اقلّت سحاباً ثقالاً سقناه ليلاً ميت فأنزلنا به الماء فأخرجنا به من كلّ الثمرات كذالك نخرج الموتى لعلكم تذكرون» (اعراف: ۵۷).

جدول ۵ - مصادیق اولویت‌بندی اهداف تربیتی برنامه‌های درسی تربیت دینی

(مفاهیم و مصادیق مرتبط با مقوله یادآوری معاد و روز جزا و حیات اخروی)، تعداد آیات: ۳۸

مقوله	مصادیق	مفاهیم
هدف: یادآوری معاد و روز جزا و حیات اخروی	بقره / ۷۳	زنده کردن مردگان توسط خداوند و به اذن او
	بقره / ۱۹۱، ۱۹۲، ۱۹۳، ۱۹۴ نساء / ۶۲ - رعد / ۱۹، ۲۰، ۲۱، ۲۲، ۲۳، ۲۴، ۲۵	ویژگی‌های خردمندان (ایمان به خدا، معاد و نبوت)
	انعام / ۳۲ - اعراف / ۱۶۹ - یوسف / ۱۰۹	حیات اخروی، حیات حقیقی و دائمی، حیات اخروی برای متقین و پرهیزگاران خیر و بهتر است
	اعراف / ۵۷ - حدید / ۱۷	معاد و زنده کردن مردگان با احتیاج به زنده کردن زمین
	یونس / ۱۰۰	استشهاد بر حقانیت معارفی که در مورد مبدأ و معاد و قصص انبیا
	هود / ۳۰ - انبیا / ۲۴ - سجده / ۴ - یس / ۶۰	استدلال بر مسأله توحید، نبوت و معاد
	مریم / ۶۷ - مؤمنون / ۸۵ - واقعه / ۶۲، ۶۳، ۶۴	اثبات امکان معاد از طریق یادآوری آفرینش اولیه انسان و خلقت اولیه
	مؤمنون / ۷۸، ۷۹، ۸۰	خلق نمودن انسان در زمین و بازگشت انسان به سوی او
	نحل / ۶۴	خالق عالم برای بار اول و در قیامت برای بار دوم مطالبه دلیل از مشرکان
	قصص / ۷۵	مطالبه برهان از مشرکان و منکران توحید خدا در روز قیامت
	روم / ۸	مدت دار بودن نظام حاکم بر آسمان‌ها و زمین و بین آن دو (یادآوری معاد)
	یس / ۶۸	تعقل در طولانی شدن عمر انسان و ضعف گراییدن نیروی انسان
	نازعات / ۳۵	روز قیامت، روز تذکر، متذکر شدن انسان به روشن‌ترین شکل در روز قیامت
	ملک / ۱۰ - فجر / ۲۳	حسرت دوزخیان بر اینکه چرا مواعظ رسولان و دعوت حق آنها را اطاعت نکرده‌اند

رحمت‌پروردگار خویش است مانند از خدا بی‌خبران است؟ بگو آیا آنها که می‌دانند و آنها که نمی‌دانند یکسانند؟ هرگز ولی تنها کسانی متذکر می‌شوند که دارای خرد باشند».

و ...

هدف: کسب تقوا یا تربیت افراد پرهیزکار:

یکی از اهداف مهمی که در آیات تحلیل شده مورد تأکید قرار گرفته کسب تقوا یا تربیت افراد پرهیزکار و با تقوا است که مصادیق مربوط بدان در جدول شماره ۷ ارائه و در این قسمت به دو آیه به عنوان نمونه اشاره می‌گردد. در آیه ۱۹۷ سوره بقره تقوا وسیله تقرب به خدا و بهترین توشه برای صاحبان خرد معرفی شده است. «الحجّ أشهر معلومات فمن فرض فیهنّ الحجّ فلا رفث ولا فسوق ولا جدال فی الحجّ وما تفعلوا من خیر یعلمه الله وتزودوا فإن خیر الزاد التقوی واتقون یا أولى الألباب» (بقره: ۱۹۷).

هدف: عبرت‌آموزی از آیات قرآن، تاریخ و قصص انبیا و نظام خلقت و طبیعت و...

در تعدادی از آیات تحلیل شده، هدف عبرت‌آموزی از نظام خلقت و طبیعت، آیات قرآن، از تاریخ و قصص انبیا و اقوام گذشته و... مطرح شده است که مصادیق آن در جدول شماره ۶ ارائه و به ارائه دو نمونه آیه در این زمینه اکتفا می‌شود.

«ولقد ترکنا منها آیهً بینةً لقوم یعقلون» (عنکبوت: ۳۵)

«چیزی نگذشت که آن قریه را آیت و عبرت مردمی کردیم که تعقل می‌کنند».

«امن هو قانت إناء اللیل ساجداً وقائماً یحذر الآخرة و یرحوا رحمة ربّه قل هول یتسوی الذین یعلمون والذین لایعلمون إنّما یتذکر أولوالألباب» (زمر: ۹).

«آیا کسی که در اوقات شب در حال سجده و ایستاده به عبادت مشغول است و از آخرت می‌ترسد و امیدوار

جدول ۶ - مصادیق اولویت‌بندی اهداف تربیتی برنامه‌های درسی تربیت دینی (مفاهیم و مصادیق مرتبط با مقوله عبرت‌آموزی)، تعداد آیات: ۳۲

مفاهیم	مصادیق	مقوله
عبرت خردمندان از فرزاندگی و حکمت و خیر فراوان آن	بقره / ۲۶۹	مقوله: تربیت‌آموزی
عبرت‌آموزی از تاریخ و قصص انبیا	یوسف / ۱۰۹، ۱۱۱ - طه / ۱۲۸، حج / ۴۶ - عنکبوت / ۳۵ - ص / ۴۳ - قمر / ۱۵	
عبرت‌آموزی از نظام طبیعت و خلقت	رعد / ۴، ۳ - نحل / ۱۱، ۱۲، ۱۳، ۶۷، ۶۹ - نور / ۴۴ - فرقان / ۶۲ سجده / ۴ زمر / ۲۱، واقعه / ۷۱، ۷۲، ۷۳	
عبرت پذیری از آیات قرآن	انعام / ۱۲۶ - ابراهیم / ۵۲ - زمر / ۲۷ - مؤمن / ۵۳، ۵۴ - ق / ۳۷ - عبس / ۱۲، ۱۱	
اندرزپذیری از اجابت دعای مضطربین	نمل / ۶۲	
متذکر نشدن مشرکان و کفار	صافات / ۱۳، ۱۵۵	
عبرت‌آموزی خردمندان از مقایسه‌ها	زمر / ۹ - مؤمن / ۵۸	
بیان قدرت خداوند و عبرت‌آموزی از آن	حشر / ۲	
عبرت‌آموزی خردمندان از سوگندهای خداوند	فجر / ۵-۱	

تحلیل معرفت عقلانی مطرح شده در آیات قرآن کریم... / ۳۱

و در آیه ۴۸ سوره الحاقه قرآن مایه تذکر مردم

پرهیزکار تلقی شده است.

«وَإِنَّهُ لَتَذَكَّرٌ لِّلْمُتَّقِينَ» (الحاقه: ۴۸)

«و باز سوگند می‌خورم که قرآن مایه تذکر مردم با تقوا

است.»

«حج در چند ماه معین انجام می‌شود پس اگر کسی در

این ماه‌ها به احرام حج درآمد دیگر با زنان نیامیزد و مرتکب

دروغ و جدال نشود که این گونه کارها در حج نیست و آنچه

از خیر انجام دهید خدا اطلاع دارد و توشه بردارید

که بهترین توشه تقوا است و از من پروا کنید ای صاحبان

خرد.»

جدول ۷ - مصادیق اولویت‌بندی اهداف تربیتی برنامه‌های درسی تربیت دینی

(مفاهیم و مصادیق مرتبط با مقوله کسب تقوی و تربیت افراد باتقوا)، تعداد آیات: ۳۲

مفاهیم	مصادیق	مقوله
تقوا وسیله تقرب به خدا، بهترین توشه برای صاحبان خرد، انجام حج کامل	بقره / ۱۹۷	هدف: کسب تقوی و تربیت افراد باتقوا
پرهیز از شراب خواری و قمار	بقره / ۲۱۹	
لهو و لعب بودن حیات دنیوی، بهتر بودن حیات اخروی برای پرهیزکاران، امور دنیوی متاع زینتی و ناپایدار	انعام / ۳۲، قصص / ۶۰، اعراف / ۱۶۹، یونس / ۲۴، یوسف / ۱۰۹، فجر / ۵	
بیان احکام محرمات، نهی از شرک، عقوق والدین، کشتن فرزندان از بیم فقر، ارتکاب فواحش و کشتن افراد ...	انعام / ۱۵۱، ۱۵۲	
عبرت‌گیری مردم عاقل از آثار و خرابه‌های تمدن گذشته و داستان‌های پیامبران	عنکبوت / ۳۵ - یوسف / ۱۱۱	
نماز و عبادت شبانه جنبه تذکر دارد و طالبان سعادت ابدی آن را انتخاب می‌کنند	مزل / ۱۹	
انفاق صحیح به نیت رضای الهی	بقره / ۲۶۶	
اموال دنیا همه برای امتحان است	فجر / ۲۳	
عظیم بودن کلام خدا و خشوع کوه‌ها در مقابل آن	حشر / ۲۱	
اقامه حجت بر منزه بودن قرآن از افتراء، تذکر بودن قرآن برای اهل تقوا و صاحبان خرد	الحاقه / ۴۸ - ص / ۲۹ - اعلی / ۱۰، ۱۱ - زمر / ۲۷	
خلفه بودن شب و روز برای کسانی که به خدا توجه کنند و شکرگزار باشند.	فرقان / ۶۲	
معیار واقعی ورود به بهشت ایمان و تسلیم شدن در برابر خدا و عمل صالح است.	بقره / ۱۱۱	
نابرابری خبیث و طیب در نظر عقل، توصیه به خداترسی خردمندان	مائده / ۱۰۰	
اجرای حکم قصاص به عنوان حیات بخش، تقوا برای خردمندان	بقره / ۱۷۹	
مقایسه شب زنده‌داران و مؤمنان واقعی و کفار (از خدا بی‌خبران) متذکر شدن خردمندان از این امر	زمر / ۹	
هشدار به خردمندان مؤمن برای ترس از خدا و کسب تقوا و بیدار کردن عقلشان	طلاق / ۱۰	
تزکیه مقدم بر تعلیم علوم و معارف	جمعه / ۲	
مشیت الهی باعث سعادت فرد	اعراف / ۱۷۶	
پیروی از قرآن و احکام آن و انجام عمل صالح	اعراف / ۳	
تقوا لباسی جهت پوشاندن سینات باطنی	اعراف / ۲۶	

هدف: آموزش احکام الهی:

«بگو بیایید تا برایتان بخوانم آنچه را که پروردگارتان بر

شما حرام کرده، اینکه چیزی را با او شریک نکنید و با پدر و مادر به نیکی رفتار کنید و فرزندان خویش را از بیم فقر مکشید که ما شما و ایشان را روزی می‌دهیم و به کارهای زشت آنچه عیان است و آنچه نهان است نزدیک مشوید و نفسی را که خدا کشتن آن را حرام کرده جز به حق مکشید اینهاست که خدا شما را بدان سفارش کرده است شاید تعقل کنید».

یکی از اهداف مهم دیگر در آیات تحلیل شده، آموزش احکام الهی جهت اجرا و تربیت الهی است که در آیات متعددی می‌توان آن را استنباط کرد و مصادیق مربوط به این هدف در جدول شماره ۸ ارائه و دو آیه از آن نیز به عنوان نمونه ذکر می‌شود.

«قل تعالوا أتل ما حرم ربکم علیکم إلاّ تشرکوا به شیئاً وبالوالدین إحساناً ولا تقتلوا أولادکم من إملاق نحن نرزقکم وإیاهم و لا تقرّبوا الفواحش ما ظهر منها وما بطن ولا تقتلوا النفس الّتی حرم اللّٰه إلاّ بالحقّ ذلکم وصیّکم به لعلکم تعقلون» (انعام: ۱۵۱).

جدول ۸ - مصادیق اولویت‌بندی اهداف تربیتی برنامه‌های درسی تربیت دینی (مفاهیم و مصادیق مرتبط با مقوله آموزش احکام)، تعداد آیات: ۲۹

مقوله	مصادیق	مفاهیم
تربیت دینی	بقره / ۷۳	بیان حکمی از احکام مربوط به کشف جنایت
	بقره / ۱۷۹	حکمت تشریح قصاص، ضمانت حیات به وسیله قصاص
	بقره / ۱۹۷	تشریح حج تمتع، انجام حج در چند ماه معین و پرهیز از انجام اعمال زناشویی، دروغ گفتن و جدال در هنگام احرام
	بقره / ۲۱۹	حکم شراب و قمار به عنوان دو گناه بزرگ و حکم انفاق به عنوان عمل صالح
	بقره / ۲۳۱، ۲۴۲	بیان روشن آیات (احکام طلاق، عده و شیردادن زن مطلقه به فرزند خود) و احکام نماز
	آل عمران / ۱۱۸	عدم انتخاب دوست از افراد غیر خودی
	اعراف / ۳	پیروی از احکام الهی
	انعام / ۱۵۱، ۱۵۲	بیان محرماتی که اختصاص به شریعت خاصی ندارد ۱- شرک به خدا ۲- عقوق والدین ۳- ارتکاب فواحش ۴- کشتن نفس محترمه ۵- کشتن فرزندان از ترس روزی ۶- نهی از نزدیک شدن به مال یتیم و اجرای احکام: ۱- عدالت بدون اجحاف ۲- دادگری هنگام وزن کردن ۳- وفای به عهد و پیمان و نذر و سوگند ۴- تکلیف به قدر وسع
	انفال / ۵۷ حشر / ۱۴	احکام و دستوراتی درباره جنگ و صلح و معاهدات جنگی و نقض آن و ترغیب و تشویق مسلمین در جنگ
	آل عمران / ۱۹۱، ۱۹۲، ۱۹۳، ۱۹۴ نساء / ۱۶۲ رعد / ۱۹، ۲۰، ۲۱، ۲۲، ۲۳، ۲۴، ۲۵ زمر / ۱۷، ۱۸	بیان احکام در قالب ویژگی‌های خردمندان ۱- یاد خدا در همه حال ۲- تفکر در خلقت آسمان‌ها و زمین ۳- ایمان به خدا، معاد و نبوت ۴- درخواست آموزش گناهان ۵- وفای به عهد ۶- صلح رحم ۷- ترس از خدا ۸- صبر ۹- برپایی نماز ۱۰- انفاق ۱۱- انجام کارهای نیک ۱۲- عاقبت به خیری ۱۳- محشور شدن با نیکان ۱۴- دادن زکات ۱۵- اجتناب از طاغوت ۱۶- خداپرستی ۱۷- تمیز حق و باطل ۱۸- باقی ماندن بر فطرت الهی ۱۹- انتخاب بهترین سخنان و عمل به آن
نور: ۱	احکام تشریح شده در سوره نور (احکام ایجابی و سلبی)	
نور / ۶۱	تشریح احکام توسط خداوند، حق قائل شدن برای مؤمنان که می‌توانند در خانه خویشاوندان و دوستان خود به اندازه نیاز بخورند، به شرط سلام کردن.	

فبشّر عباد، الَّذِينَ يَسْتَمِعُونَ الْقَوْلَ فَيَتَّبِعُونَ أَحْسَنَهُ أُولَئِكَ الَّذِينَ هَدَيْهِمُ اللَّهُ وَأُولَئِكَ هُمُ الْأُولَاءُ» (زمر: ۱۸).

«و کسانی که اجتناب دارند از طاغوت از اینکه او را بپرستند و به سوی خدا باز می‌گردند ایشان (نزد خدا) بشارت دارند، پس بندگان مرا بشارت ده همان‌هایی را که به هر سخن گوش می‌دهند پس بهترین آن را پیروی می‌کنند؛ آنان هستند که خدا هدایت‌شان کرده و آنان هستند صاحبان خرد».

هدف: مقایسه و تطبیق ارزش‌ها (مقایسه ارزش‌های الهی و غیرالهی)

در تعدادی از آیات تحلیل شده می‌توان هدف مقایسه و تطبیق ارزش‌ها را استنباط کرد که مصادیق آن در جدول شماره ۱۰ ارائه و دو آیه آن نیز به عنوان نمونه بیان می‌شود.

خداوند در آیات ۱۰ و ۱۱ سوره اعلی متذکر شدن خدا ترسان از قرآن و آموزه‌های آن و متذکر نشدن (اشقی) خدا ترسان از قرآن و آموزه‌های آن را بیان نموده است.

«سَيَذَكَّرُ مِنْ يَحْشِي» (اعلی: ۱۰) «وَيَتَحَنَّنُ الْأَشْقَى» (اعلی: ۱۱).

«که به زودی آنها که از خدا می‌ترسند متذکر می‌شوند ولی بدبخت‌ترین افراد از تذکر تو اعراض می‌کنند».

و در آیه ۵۸ سوره نابینا و بینا و صالحان و بدکاران جهت تذکر با هم مقایسه شده‌اند.

«وما يستوي الأعمى والبصير والَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ ولا المسيء قليلاً ما تتذكرون» (مؤمن: ۵۸).

«نه نابینا و بینا یکسان است و نه آنهایی که ایمان آورده و عمل صالح کردند با بدکاران برابرند اما چه کم متذکر می‌شوید».

«سورة أنزلناها وفرضناها وأنزلنا فيها آياتٍ بيناتٍ لعلكم تتذكرون» (نور: ۱).

«این سوره را فرستادیم و (احکامش را) فرضیه بندگان کردیم و در آن آیات روشن نازل ساختیم برای این که بندگان متذکر آن حقایق شوند».

به اعتقاد مفسر میزان در این سوره احکام ایجابی و سلبی مطرح شده است.

هدف: ایجاد تفکر انتقادی و انتقاد از تفکر نادرست:

تعدادی از آیات تحلیل شده نیز به هدف ایجاد تفکر انتقادی و انتقاد از تفکر نادرست اختصاص دارد که مصادیق مربوط به آن در جدول شماره ۹ ارائه شده است و دو آیه نیز به عنوان نمونه ذکر می‌شود.

خداوند در آیه ۱۷۰ سوره بقره، پیروی کورکورانه و بدون دلیل از پدران خود را باطل تلقی نموده، می‌فرماید:

«وَإِذَا قِيلَ لَهُم اتَّبِعُوا مَا أَنْزَلَ اللَّهُ قَالُوا بَلْ نَتَّبِعُ مَا أَلْفَيْنَا عَلَيْهِ آبَاءَنَا أُولُو كَانٍ آبَاءُ هُمْ لَا يَعْقِلُونَ شَيْئاً وَلَا يَهْتَدُونَ» (بقره: ۱۷۰).

«و چون به ایشان گفته شود آنچه خدا نازل کرده پیروی کنید می‌گویند: نه ما تنها آن را پیروی می‌کنیم که پدران خود را بر آن یافتیم آیا اگر پدران ایشان عقل نمی‌داشتند و هیچ چیز نمی‌فهمیدند و راه به جایی

نمی‌بردند باز هم پیرویشان می‌کردند؟» و باز در آیات ۱۷ و ۱۸ سوره زمر ویژگی‌هایی را برای صاحبان خرد ذکر نموده که یکی از آنها گوش دادن به سخنان و انتخاب بهترین آنها برای پیروی کردن است.

«والَّذِينَ اجْتَنَبُوا الطَّاغُوتَ أَنْ يَعْبُدُوهَا وَأَنَابُوا إِلَى اللَّهِ لَهُمُ الْبُشْرَى»

جدول ۹ - مصادیق اولویت‌بندی اهداف تربیتی برنامه‌های درسی تربیت دینی

(مفاهیم و مصادیق مرتبط با مقوله ایجاد تفکر انتقادی و انتقاد از تفکر نادرست)، تعداد آیات: ۱۳

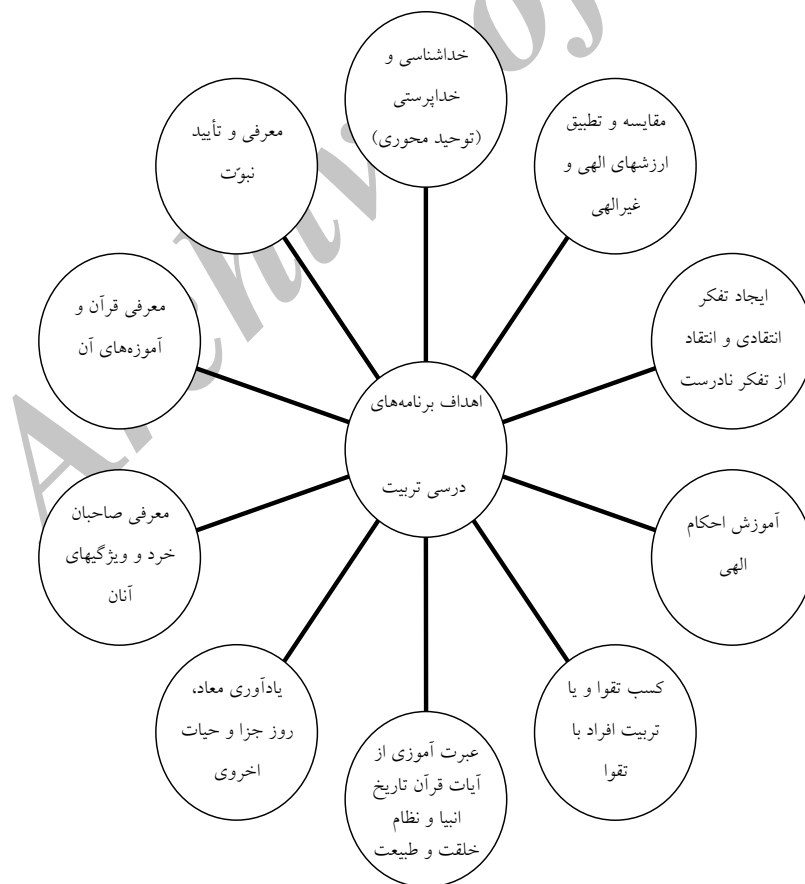
مقوله	مصادیق	مفاهیم
هدف: ایجاد تفکر انتقادی و انتقاد از تفکر نادرست	زمر / ۱۷ و ۱۸	صاحبان خرد بهترین سخنان را انتخاب کرده و پیروی می‌کنند.
	بقره / ۱۷۰	باطل بودن پیروی از گذشتگان بدون دلیل
	مدثر / ۲۵ - ۱۸	انتقاد از تفکر باطل (فکر و اندازه‌گیری نادرست)
	بقره / ۱۱۱	معیار ورود به بهشت و جهنم ایمان واقعی، انطباق پاداش با عمل
	آل عمران / ۶۵	توجه به تقدم زمانی امور و ترتیب منطقی آنها

جدول ۱۰ - مصادیق اولویت‌بندی اهداف تربیتی برنامه‌های درسی تربیت دینی

(مفاهیم و مصادیق مرتبط با مقوله مقایسه و تطبیق ارزش‌ها)، تعداد آیات: ۸

مقاله	مصادیق	مفاهیم
هدف: مقایسه و تطبیق ارزش‌های الهی و غیر الهی	مائده / ۱۰۰	نابرابری خبیث و طیب در نظر عقل، اجرای احکام شرعی مبتنی بر پاکی‌ها و ناپاکی‌ها
	هود / ۲۴	مقایسه دو طایفه مؤمن و مشرک مثل بینا و کور و شنوا و کر، تشبیه معقول به محسوس
	نحل / ۱۷	یکسان نبودن خالق و غیرخالق و اندرزگیری از آن
	زمر / ۹	مقایسه مؤمنان (شب زنده‌داران) از خدا بی‌خبران و متذکر شدن خردمندان از این امر
	مؤمن / ۵۸	برابر نبودن نابینایان و بینایان و بدکاران و صالحان و متذکر شدن از این مقایسه
	اعلی / ۱۱ و ۱۰	متذکر شدن خدا ترسان از قرآن و آموزه‌های آن و متذکر نشدن (اشقی) خدا ترسان از قرآن و آموزه‌های آن
	انعام / ۳۲	مقایسه حیات دنیوی و اخروی، لهو و لعب بودن حیات دنیوی و حقیقی، دائمی بودن حیات اخروی و خیر بودن این حیات برای متقین.

در شکل زیر اهداف تربیتی برنامه‌های درسی تربیت دینی مبتنی بر معرفت عقلانی استنباط شده از آیات قرآن کریم بر اساس تفسیر المیزان ترسیم شده است.

شکل ۱ - اهداف تربیتی برنامه‌های درسی تربیت دینی مبتنی بر معرفت عقلانی

بحث و نتیجه‌گیری

با توجه به پیشینه نظری و تحقیقاتی بیان شده در این مقاله، از یک طرف چون یکی از مؤلفه‌های اساسی در تربیت دینی عقلانیت است (باقری ۱۳۸۸ و مرزوقی ۱۳۸۸) و وظیفه دین در تعیین اهداف تعلیم و تربیت، به نقش آن در زندگی انسان بر می‌گردد؛ مسلماً انسان و جامعه‌ای که با گرایش به یک آیین و مذهب خاص مسیر زندگی خود را تعیین می‌کند، نمی‌تواند در انتخاب اهداف غایی تربیتی، خود را از فرمان‌ها و بایدها و نبایدهای دینی بی‌نیاز ببیند. فرهنگ دینی حاکم بر انسان در همه شعون حاضر زندگی او ریشه می‌دواند. تربیت دینی نشان دهنده راه و روشی است که در انتها به هدف زندگی منجر می‌شود. (اعرافی ۱۳۷۶).

از سوی دیگر، خردگرایی ریشه تاریخی محکمی در برنامه‌های درسی دارد و برخی از نظریه‌های تربیتی معاصر از جمله پایدارگرایی به عقلانیت در برنامه‌های درسی مدارس توجه ویژه‌ای داشته‌اند. (گوتک ۱۹۹۷ و مهرمحمدی ۱۳۸۸).

بنابراین در این مقاله که به تحلیل معرفت عقلانی مطرح شده در آیات قرآن کریم بر اساس تفسیر المیزان پرداخته شده و قصد بر این بوده است که دلالت‌های آن بر اهداف برنامه‌های درسی تربیت دینی مشخص گردد، لذا پس از تحلیل و بررسی آیات مطرح شده در زمینه معرفت عقلانی در قرآن کریم می‌توان دلالت‌های آیات بر اهداف تربیتی برنامه‌های درسی تربیت دینی را بدین گونه بیان کرد که بر اساس یافته‌های حاصل از این پژوهش اهداف تربیتی زیر به ترتیب در اولویت برنامه‌های درسی تربیت دینی قرار می‌گیرند.

* خداشناسی و خداپرستی (توحید محوری)

* معرفی و تأیید نبوت پیامبران و حضرت رسول (ص)

* معرفی و تأیید قرآن و آموزه‌های آن

* معرفی صاحبان خرد و ویژگی‌های آنان

* یادآوری معاد و روز جزا و حیات اخروی

* عبرت‌آموزی از آیات قرآن، تاریخ انبیا و نظام خلقت

و طبیعت و ...

* تربیت افراد باتقوا

* ایجاد تفکر انتقادی و انتقاد از تفکر نادرست

* مقایسه ارزش‌ها (خالق و غیرخالق، پاکی‌ها و

ناپاکی‌ها، افراد مؤمن و از خدا بی‌خبر و ...)

اهداف استنباط شده در این پژوهش با اهداف مطرح شده در تحقیقات و کتب دیگر هم‌خوانی دارد که به مواردی اشاره می‌شود احمدی (۱۳۸۴) اهداف تربیت در اسلام را به صورت ۸ هدف بیان نموده است که اهداف پژوهش حاضر با ۴ هدف آن یعنی ۱- حرکت دادن و سوق دادن انسان به سوی خدا ۲- پرورش قدرت تشخیص در انسان ۳- پرورش روح حقیقت جویی در انسان ۴- پرورش افراد مؤمن، پرهیزکار و عامل به خوبی‌ها هم‌خوانی دارد.

شریعت‌مداری (۱۳۸۲) هدف‌های تربیتی در اسلام را در ۱۱ مورد بیان نموده که اهداف استنباط شده در پژوهش با ۴ هدف آن یعنی ۱- پرستش خدا ۲- تقوا ۳- تعلیم حکمت ۴- پرورش نیروی تفکر کاملاً منطبق است، باقری (۱۳۷۸) اهداف غایی تربیت اسلامی را در ۵ هدف بیان نموده که اهداف استنباط شده در پژوهش حاضر با ۲ هدف آن یعنی تقوا و عبادت کاملاً مطابق است و با بقیه اهداف نیز به نوعی هم‌خوانی دارد و همچنین با اهداف واسطی مطرح شده از جمله تفکر و تعقل، تزکیه و تهذیب کاملاً منطبق است.

اعرافی و همکاران او (۱۳۷۶)، اهداف تربیت اسلامی را در ابعاد گوناگون تشریح نموده‌اند که اهداف استنباطی پژوهش حاضر با اهداف تربیتی اسلام پیرامون ارتباط انسان با خدا از جمله معرفت خدا، ایمان، تقوا، عبادت کاملاً منطبق است و با اهداف تربیتی اسلام در مورد ارتباط انسان با خود از جمله اهداف شناختی یعنی پرورش عقل و تعالی اندیشه و اهداف‌گرایشی آن از جمله پرورش حقیقت جویی و حس خداجویی هم‌خوانی دارد.

همچنین با اهداف اعتقادی آموزش و پرورش جمهوری اسلامی ایران که در ششصد و بیست و ششمین مصوبه جلسه شورای عالی آموزش و پرورش مورخ ۷۷/۷/۳۰ به تصویب رسیده است کاملاً هم‌خوانی دارد و با اهداف مطرح شده در گزارش تلفیق یافته‌های مطالعات نظری سند ملی آموزش و پرورش اثر صادق زاده و همکاران او (۱۳۸۸) نیز هم‌خوانی است.

باقری، خسرو (۱۳۸۸). *نگاهی دوباره به تربیت اسلامی*. تهران: انتشارات مدرسه.

بهشتی، سعید (۱۳۸۲). *درآمدی بر قلمرو شناسی عقلانیت در تربیت اسلامی*. فصلنامه تعلیم و تربیت، (۴) ۱۹، ۱۶۰ - ۱۳۱.

پورسیف، عباس (۱۳۸۹). *خلاصه تفاسیر قرآن مجید (المیزان، نمونه)*. تهران: نشر شاهد، چاپ یازدهم.

پیردقی، فاطمه، رویکردهای مایرینگ در فرایند تحلیل محتوای کیفی. فصلنامه پیام پژوهش (۹۹)، ۹.

پیر براقی، فاطمه، تحلیل محتوای کمی و کیفی. فصلنامه پیام پژوهش شماره ۱۰۱.

جباری، کامران و سجادی سید مهدی (۱۳۸۸). *تبیین تربیت دینی ظاهرگرا و نقد آن براساس جریان عقل‌گرا*. فصلنامه مطالعات اسلامی فلسفه و کلام، سال چهل و یکم، (۸۲/۲) ۴۱، ۴۶ - ۹.

رهنما، اکبر (۱۳۸۶). *آسیب شناسی تربیت دینی دانش‌آموزان دوره متوسطه از دیدگاه مدیران و دبیران دینی شهر قم*. فصلنامه پژوهش‌های تربیت اسلامی، شماره ۵.

سبحانی نژاد، مهدی و همکاران (۱۳۸۶). *تبیین شیوه‌های توسعه و بهبود معرفت بر اساس تربیت دینی مبتنی بر آیات قرآن کریم*. فصلنامه پژوهش‌های تربیت اسلامی، (۵)، ۷۰ - ۵۳.

سلسبیلی، نادر و حسینی محمدحسین (۱۳۸۸). *بررسی نقادانه روش شناسی پژوهش در حوزه برنامه درسی در ایران*. کتاب قلمرو برنامه درسی در ایران، تهران: انتشارات سمت.

شعبانی، حسن (۱۳۸۹). *روش تدریس پیشرفته*. تهران: انتشارات سمت.

شیخ الاسلامی، محمود (۱۳۸۸). *عقل و حی از دیدگاه قرآن*. مرکز مدیریت حوزه علمیه قم.

شریعتمداری، علی (۱۳۸۲). *تعلیم و تربیت اسلامی*. تهران: انتشارات امیرکبیر (۱۳۸۸).

شوشتری، سید محمدرضا (۱۳۸۵). *تعقل و تعبد در قرآن*. مرکز مدیریت حوزه علمیه قم.

با توجه به مباحث ارائه شده فوق، می‌توان نتیجه گرفت که اهداف استنباط شده از آیات مرتبط با معرفت عقلانی، اهدافی توحید محور و جامع و کامل است، لذا مسؤولان و مجریان تألیف و تدوین برنامه‌های درسی می‌توانند اهدافی چون خداشناسی و خداپرستی، معرفی و تأیید نبوت پیامبران و حضرت رسول (ص)، معرفی کامل قرآن و آموزه‌های قرآنی، یادآوری معاد و روز جزا، عبرت‌آموزی از آیات قرآن، تاریخ انبیاء و نظام خلقت و طبیعت، تربیت افراد باتقوا، آموزش احکام الهی، ایجاد تفکر انتقادی و مقایسه ارزش‌ها الهی و غیرالهی را در اولویت اهداف برنامه‌های درسی تربیت دینی به صورت خاص و سایر برنامه‌های درسی به شکل عام قرار دهند و معلمان توانمند در حوزه تربیت دینی می‌توانند برای تحقق بخشیدن این اهداف تلاش جدی نمایند.

منابع

قرآن کریم، ترجمه مرحوم استاد الهی قمشهای (۱۳۷۲). تهران: انتشارات رشیدی چاپ سوم.

ابیضی خاطره و همکاران (۱۳۸۸). *بررسی عنصر زمان در برنامه درسی حسابان از دیدگاه شرکای برنامه درسی*. نشریه علمی پژوهشی مطالعات برنامه‌ی درسی، (۴) ۵، ۱۳۵ - ۱۶۵.

احمدی، سید احمد (۱۳۸۴). *اصول و روش تربیت در اسلام*. اصفهان: انتشارات دانشگاه اصفهان.

ابراهیم زاده، رمضانعلی و ذوعلم (۱۳۸۹). *جایگاه قرآن در برنامه درسی ملی*، مجله رشد آموزش قرآن (۱)، ۸.

اژدری زاده، حسین (۱۳۷۹). *جامعه شناسی معرفت در قرآن*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، مؤسسه آموزش و پژوهشی امام خمینی (ره).

بیدگلی کاشانی، نعیمه (۱۳۸۸). *بررسی تطبیقی عقل و وحی از دیدگاه علامه طباطبایی و مکتب تفکیک*. فصلنامه طلوع، (۲۸)، ۱۲۲ - ۱۰۹.

باقری، خسرو (۱۳۸۰). *آسیب و سلامت در تربیت دینی*. تهران: مرکز مطالعات تربیت اسلامی با مشارکت ستاد اعتلا و هماهنگی دروس دینی، قرآن عربی وزارت آموزش و پرورش، کتاب ششم.

- شورت، ادموندسی (۱۹۹۱). روش‌شناسی مطالعات برنامه درسی. ترجمه: محمود، مهرمحمدی (۱۳۸۸). تهران: سمت و پژوهشگاه مطالعات آموزش و پرورش.
- طباطبایی، سید محمدحسین (۱۳۸۹). تفسیر المیزان. ترجمه سید محمدباقر موسوی همدانی، قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- علی دوست، ابوالقاسم (۱۳۸۵). فقه و عقل. تهران: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- عبدالباقی، محمدفواد (۱۳۸۴). المعجم المفهرس لألفاظ القرآن کریم. قم: نوید اسلام.
- مزروقی، رحمت اله (۱۳۸۸). پیش فرض‌های برنامه درسی تربیت دینی در عصر جهانی شدن مبنای نظری برای نظام آموزش و پرورش عمومی ایران. فصلنامه علمی و پژوهشی مطالعات برنامه ریزی درسی، (۱۵) ۴، ۶۰-۴۴.
- نجاتی، محمد عثمان (۱۳۸۸). قرآن و روان‌شناسی. ترجمه عباس عرب، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی، آستان قدس رضوی، چاپ هشتم.
- مهدی زاده، فرناز و مهدی‌زاده منصوره (۱۳۸۶). آسیب‌شناسی تبلیغ دینی از دیدگاه دانش‌آموزان پایه اول و دوم مقطع متوسطه شهر کرمان.
- مهرمحمدی، محمود (۱۳۸۸). برنامه درسی. تهران: انتشارات سمت و به نشر.
- گوتگ جرالده، ال (۱۹۹۷). مکاتب فلسفی و آراء تربیتی. ترجمه محمدجعفر پاک سرشت (۱۳۸۰). تهران: انتشارات سمت.